

חנוך אשל ורועי פורת

מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא

קובץ שני

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפוגרפיה

החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה

Hanan Eshel and Roi Porat

Refuge Caves of the Bar Kokhba Revolt

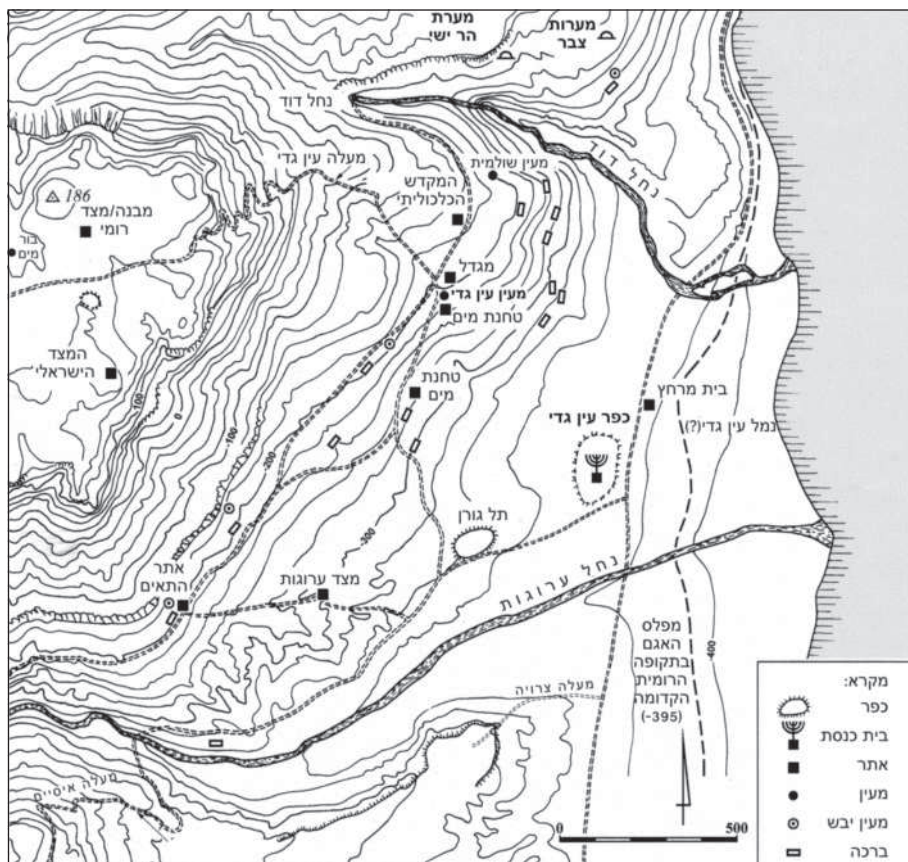
Second Volume

Israel Exploration Society

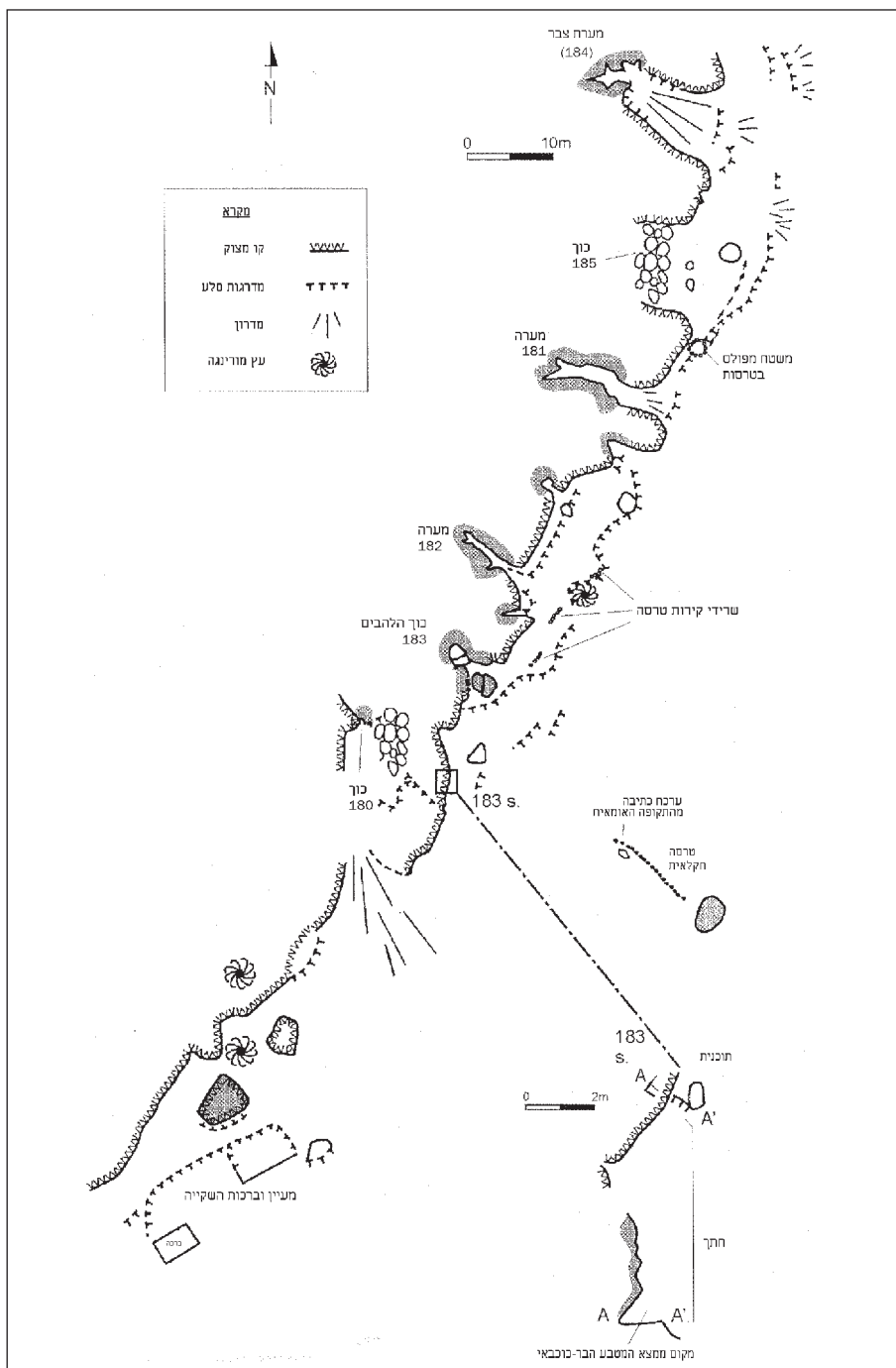
Jeselsohn Epigraphic Center
of Jewish History

איור 2: נווה המדבר של עין-גדי בימי הבית השני, ומקום מערות צבר ומערת הר-ישי (על סמך Hirschfeld, 2007)

איור 3: מורדות הר-ישי ומקומן של מערות צבר

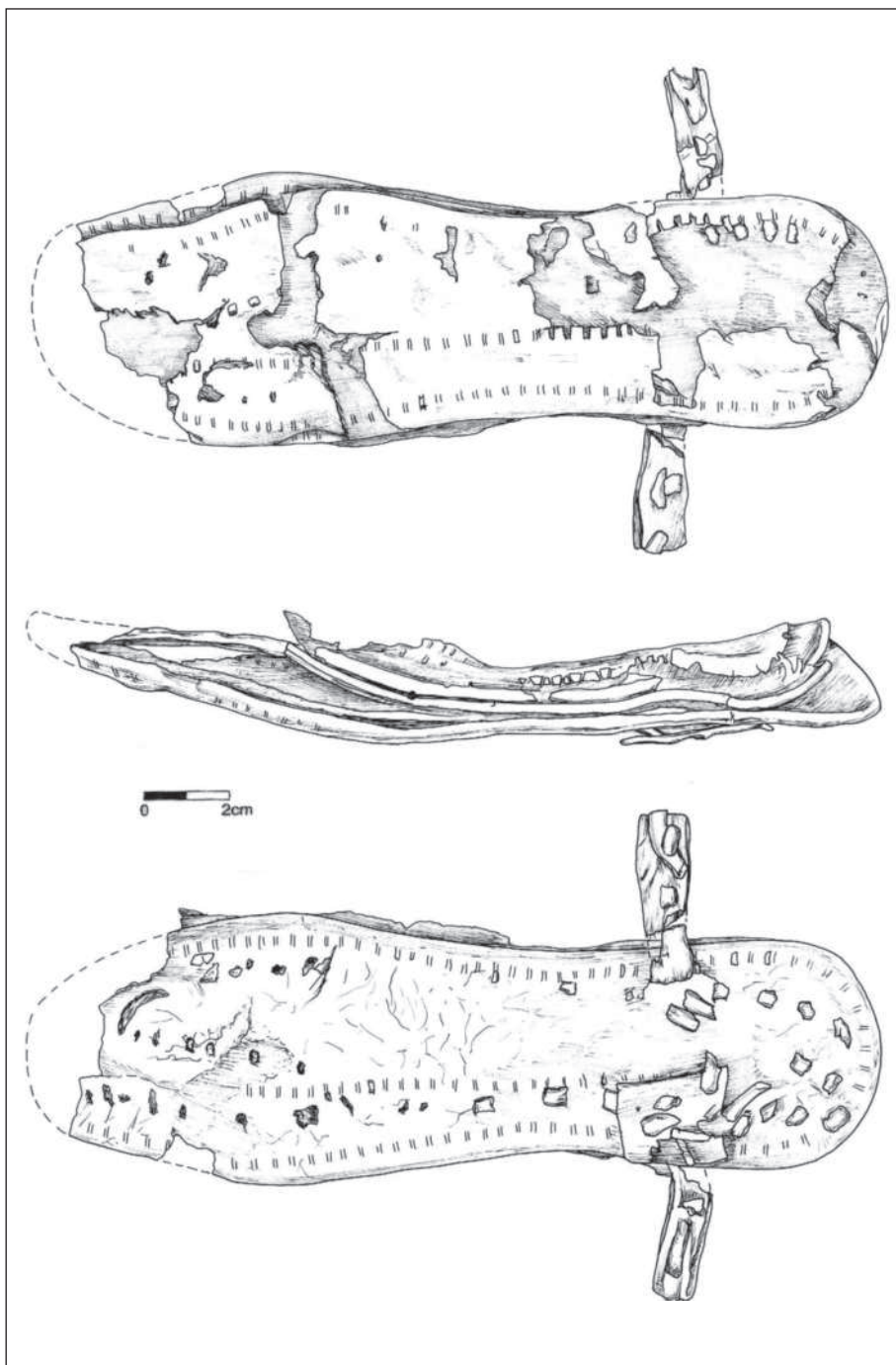
איור 4: התכנית של מכלול מערות צבר

איור 5: מערות צבר מבט לכיוון מערב

גרעיני שעורה, ומעל 100 גלעיני תמרים, וכן שבעה פירות תמר תמימים (לצילום חלק מהממצאים ראו איור 7, וכן אצל: בר-אדון, תשל"ב, 100). במערה מס' 183 מוצא בר-אדון שני כיריים משני שלבים, התחתונים היו בעומק של 30 ס"מ. לפני המערות סקר בר-אדון קירות טראסה בנויים, ובצידן מתקני כיריים נוספים.¹

1 הממצאים שמצא בר-אדון, השמורים במחסני רשות העתיקות, נבדקו על-ידינו לצורך כתיבת רשימה זו. לצורך הסנדל שמצא בר-אדון ראו איור 6. לצילום פירות התמר ראו איור 7. כך תיאר בר-אדון ביומנו מימי סקר תשכ"ח את העבודה במערות מס' 181-183: "אתר 736: דרומית להם במדרגה למעלה, מעל הזקפה – מערות (A-B-C). מהן אורכן כ-10 מ' (ניכר שחפרו בה, אך לא ידוע על-ידי מי). אחת מהמערות שתקרתה מפויחת קטנה, 3×2.5 מ' בדקנו יפה, (B) ונמצאו בה כלי חרס רבים מהתקופה הרומית, שאולי ניתן לרפא את חלקם, פיסות בד, חבלים עשויים קש, שברי זכוכית, סנדל של אשה – עשוי יפה, גלעיני תמרים, זיתים, בלוט, שעורה. כנראה מתקופת מרד בר-כוכבא. ונמצאו גם שני כיריים בשני שלבים, בהפרש של 30 ס"מ. לפני המערות – וגם בזו הארוכה של כ-10 מ' – טרסות בנויות המשקיפות אל הים. גודלן 4×3 מ' בקירוב. נמצאו גם שרידי כיריים מחוץ למערות, על הטרסות. מספרן (A-B-C) 736 נ"צ 1874/0978" (יומן מתאריך 15.12.1967). אנו מודים לרשות העתיקות ולדורון בר-אדון על שאפשרו לנו לעיין ביומנים ובממצאים.

איור 6: ציור הסנדל שמצא פסח בר-אדון במערות צבר

בסוף שנת 2002 סקרנו את מערות אלו, וגילינו בהן ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא.² להלן נתאר את המערות השונות ואת השרידים שנמצאו בהן.

המערות והממצא שנמצא בהן

א. מערת צבר (מס' 184) היא מערה טבעית קטנה הנמצאת בחלק הצפוני של המצוק השבור. למערה פתח קטן הפונה למזרח, המוסתר בין שתי זקפות במצוק, מצפונו ומדרומו, ובדרדרת חצץ הנשפכת בתלילות למזרח (איורים 4, 8). אורכה של מערת צבר כ-6 מטרים, בפתח המערה ישנה מחילה, שאורכה כ-2 מ', רוחבה כמטר וגובהה כ-50 ס"מ (איור 9). בהמשך, המערה מתרחבת לחלל שרוחבו כ-2.5 מ' וגובהו כמטר אחד. ממחילת הכניסה ישנו מעבר קשה לחלל צפוני, שצורתו כצורת האות N. סמוך לקיר הדרומי שבמרכז המערה, מתחת לאבן גדולה שהונחה ככל הנראה במכוון, בעומק של כ-20 ס"מ, נמצאה קבוצה של תשעה מטבעות כסף שהיו עטופים, ככל הנראה, בכיס בד. כיס הבד התפורר במהלך הזמן אך שרידיו נמצאו מתחת לאבן. המטבעות נמצאו צמודים זה לזה, מכוסים בקרוזיה בצבע ירקרק (איור 10). המטמון כלל שלושה מטבעות כסף: סלע (טטרדרכמה) ושני דינרים שהוטבעו מחדש על-ידי המורדים. שלושת המטבעות נושאים את הכתובות

איור 7: שרידי תמרים שמצא פסח בר-אדון במערות צבר

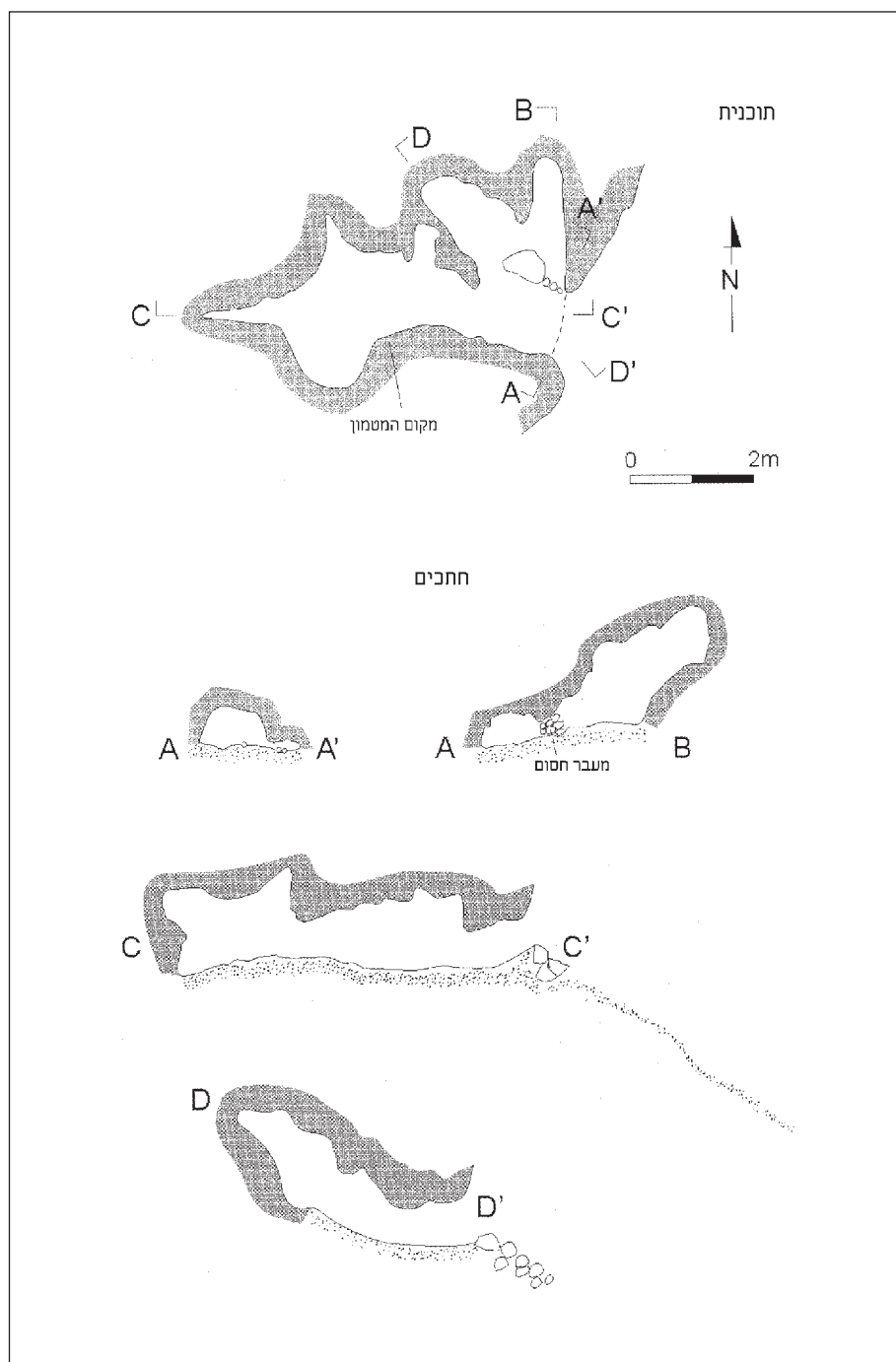
2 בסקר במערות צבר השתתפו רועי צבר ויונתן אוריאל.

איור 8: פתח מערת צבר (מערה 184)

"לחרות ירושלם" שהוטבעה על-גבי מטבעות השנה השלישית של מרד בר-כוכבא (איורים 11-13). ששת המטבעות האחרים הם מטבעות כסף רומיים מקוריים שלא נטבעו מחדש. קבוצה זו כוללת: דינר מימי אספסינוס, דינר מימי נרווה, דינר מימי טריינוס, שתי דרכמות של פרובנקיה ערבית שנטבעו בבוצרה בימי טריינוס, ודינר מימי הדריינוס (איור 14, על מטבעות אלו ראו המאמר להלן).

ב. מערות מס' 181-182. בקבוצה זו שלוש מערות קטנות (עד 15 מ' אורכן), הנמצאות במצוק השבור שתואר לעיל, כ-100 מ' מדרום למערת צבר (איורים 4-5). הגדולה בהן היא המערה הצפונית (מס' 181); בקרקעיתה ומחוצה לה ניתן להבחין בשפכי עפר של חפירה ישנה. מצפון-מזרח לפתחה נמצא משטח ריבועי (2.5 × 2.5 מ') המפולס בעזרת קירות טראסה. המערה המרכזית (מס' 181ב), הנמצאת כ-7 מ' מדרום למערה שתוארה לעיל, היא למעשה כוך קטן, אשר שפכי חפירה פזורים על המדרון שממזרחו. המערה השלישית (מס' 182) היא מחילה צרה וגבוהה, הנמצאת כ-30 מ' מדרום לאחרונה, ובמדרגה גבוהה ממנה מעט; קירות טראסה נבנו בראש המדרגה שממזרח לפתח המערה. כאמור, את המערות האלה סקר פסח בר-אדון, והוא מצא בהן שרידים מן התקופה

איור 9: תכנית וחתיכים של מערת צבר שבה נמצאו מטבעות הכסף

הרומית הקדומה, והבחין בטרסאות שנבנו מחוץ להן ובכיריים שלצידן (תשל"ב, 143-144 אתר 206 ג; יומן 1967; וראו לעיל, והערה 1). במהלך הסקר הנוכחי נמצא בפתח המערה הצפונית (מס' 181) ראש חץ תלת-כנפי מברזל, הנפוץ במערות המפלס (לוח 1: 1). כמו-כן, נמצאה חוליית שרשרת ברזל בצורת הספרה 8 (לוח 2: 1), חוליות דומות הרכיבו את השרשרת שנמצאה במערת התאנים הדרומית, ודומות להן נמצאו במצדה. בשפכי העפר מחוץ למערות נמצאו מספר שברי כלי חרס וזכוכית לא אינדוקטיביים, ומטבע ברונזה קטן ושחוק שלא זוהה (משקלו: 1.16 גר', קוטר: 11 מ"מ).

ג. כוך הלהבים (183). הכוך נמצא בקצה הדרומי של מדרגת סלע שבמצוק השבור שתואר לעיל, כ-20 מ' מדרום למערה 182 (איורים 4-5). זהו חלל קטן (2 × 3 מ') בעל שני פתחים. כשני מטרים מחוץ לפתח הצפוני נבנה קיר טראסה בעת העתיקה, לשם פילוס המשטח שלפני הפתח. כוך זה נחפר בחלקו על-ידי פסח בר-אדון, אשר מצא בו שרידים מגוונים מן התקופה הרומית הקדומה, בהם חרסים רבים, שברי זכוכית, ממצאים אורגניים שונים וסנדל עור. סנדל העור שמצא בר-אדון מתועד באיור 6 (בר-אדון, תשל"ב, 100),³ ולהלן פרטיו: אורך סוליית הסנדל מעל 20 ס"מ, רוחבה 6 ס"מ, והיא עשויה שלוש יריעות עור. יריעה נוספת של עור נמצאה מעל השכבה התחתונה שבחלקה הקדמי של הסוליה. יריעות עור אלה נוקבו ונתפרו סביב הסוליה ולאורך מרכזה בגידים ורצועות עור דקות. ככל הנראה בשלב מאוחר יותר נתפרה סוליית הסנדל ברצועות עור גסות יותר, לשם חיזוק יריעות העור. מן הסוליה יצאו שתי רצועות עור קצרות שאליהן חוברה רצועת העור אשר הידקה את הסנדל לרגל. רוחב כל אחת מן הרצועות סנטימטר אחד ושזורות בהן שתי רצועות עור דקות המושחלות בנקבים לאורך.

בחתך אשר נוצר בקרקעית של כוך מס' 183, בסמוך לפתחה הדרומי של המערה, הובחנו מספר שכבות שונות: התחתונה מהן היא שכבת אפר דק בעובי 5-7 ס"מ (שכבה

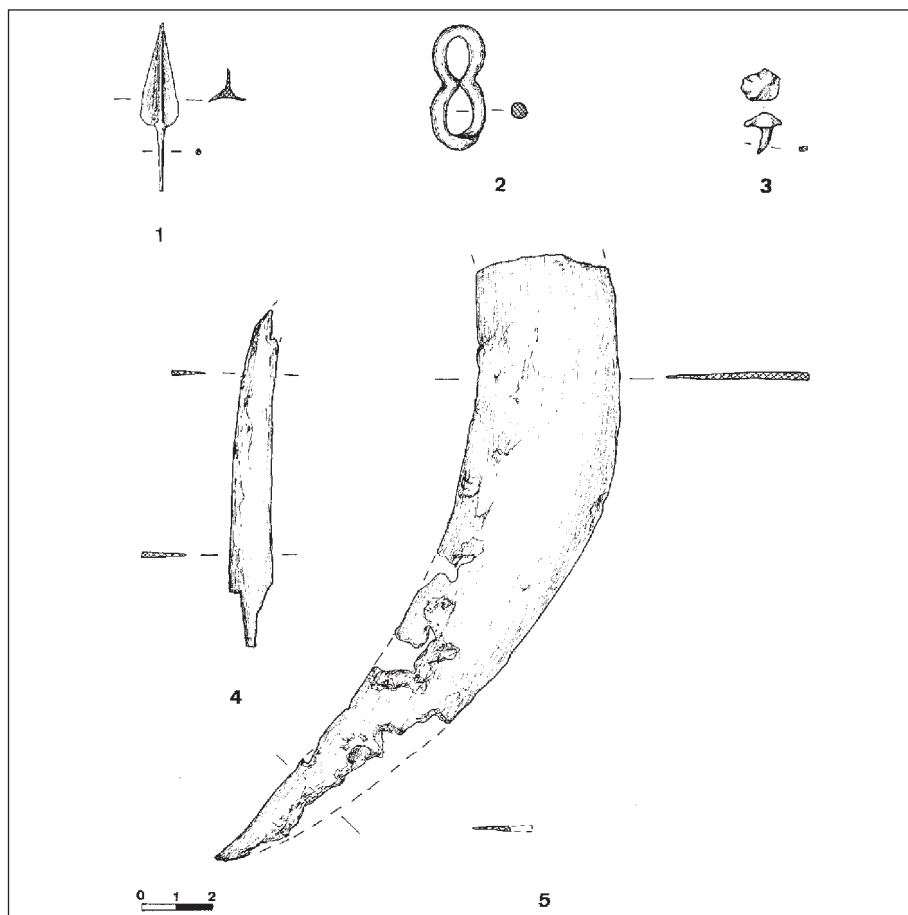

איור 11: הסלע הבר-כוכבאי עם גילוי

איור 10: מטמון מטבעות הכסף ממערת צבר מיד לאחר גילויו

3 הסנדל נבדק על-ידינו וצויר באדיבות רשות העתיקות.

לוח 1: כלי המתכת שנמצאו במערות צבר

5), שהורבדה על סלע טבעי. על-גבי שכבה זו נבנה מתקן כיריים, שרוצף באבנים שטוחות ומעוגלות (גודלן כ-10 × 5 × 5 ס"מ) אשר הונחו זו לצד זו (שכבה 4). אפשר שמתקן זה הוא אחד משני מתקני הכיריים שמצא בר-אדון במערה.⁴ בתוך שכבת אפר ופחם בעובי 2 ס"מ, אשר נמצאה על-גבי ריצוף האבן של המתקן, נמצאו שברי גוף של כלי חרס, כנראה מהתקופה הרומית הקדומה. מעל שכבת אפר זו הובחנה שכבת עפר דקה, כ-2 ס"מ עובייה, שהכילה חומר בהיר, כפי הנראה תוצר שריפה בטמפרטורות גבוהות. מעל השכבה הבהירה האחרונה נמצאה שכבת עפר חתומה (שכבה 3), כ-10 ס"מ עובייה, שהכילה עפר חום בהיר

4 רוב רובן של האבנים המרצפות את המתקן הן חלוקי נחל, אך אחת מהן היא שבר של אבן רחיים מסלע גרניט. אבן זו הינה חלק מ"רחיים עגולים של יד". רחיים כאלה לא נמצאו עד כה בחפירות הכפר עין-גדי מהתקופה הרומית והביזנטית, אך הם היו נפוצים בקרב נוודים (הדס, תשס"ג, 132-135).

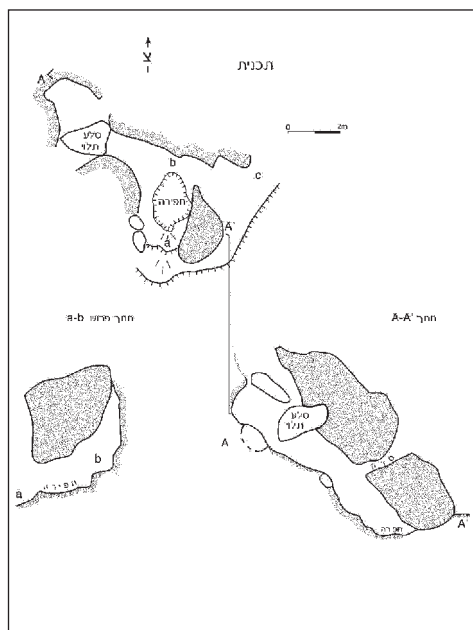
איור 12: הסלע הבר-כוכבאי לאחר שנוקה

איור 13: כינור ולולב על גבי שני הדינרים הבר-כוכבאיים ממערת צבר

איור 14: דיוקנו של הדריינוס על גבי דינר ממערת צבר

איור 16: כוך הלהבים (מערה 183), תוכנית וחתכים

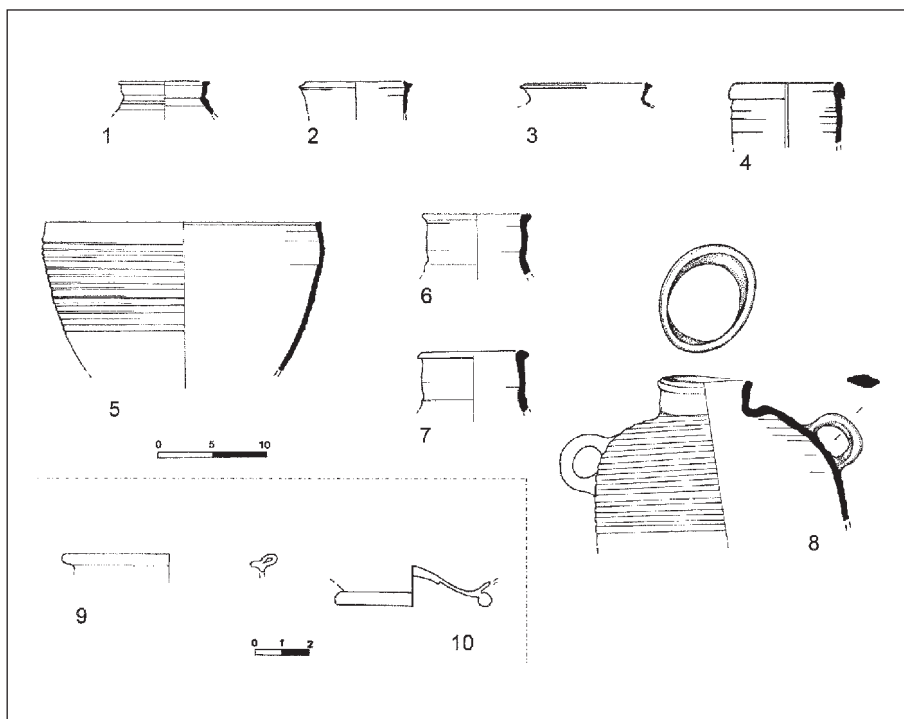
איור 15: מבט מכוך הלהבים (מערה 183) אל נווה המדבר של עין גדי

ואבנים קטנות, וכן חרסים וממצאים ארכיאולוגיים נוספים (להלן). מעל השכבה האחרונה הורבדה שכבת עפר בעובי 15 ס"מ (שכבה 2), אשר הכילה עפר חום בהיר ואבנים קטנות. מעל שכבה זו הייתה שכבת פני השטח העכשוויים של המערה (שכבה 1), עובייה 5 ס"מ, והיא הכילה עפר חום ואבנים קטנות, וכן חומר אורגני רב הכולל בין השאר גללים של שפני סלע, יעלים ועטלפים וחומר צמחי רב.

שכבה 3 החתומה, אשר הוזכרה לעיל, נחשפה גם בחלקו המרכזי והצפוני של חלל מערה מס' 183, ונמצאו בה שברים רבים של כלי חרס מן התקופה הרומית הקדומה שיתוארו לעיל, כמו־כן נמצאו במערה פיסת אריג וגלעיני תמרים זזיתים.

בלוח 2 מובאים כלי החרס והזכוכית שנמצאו בכוך הלהבים: כלי מס' 1 הוא סיר בישול הדומה לסיר שנמצא במערת סלע (עמית ואשל, תשנ"ט, 16:191); כלי מס' 2 הוא סיר בישול הדומה לסיר שהתגלה במערת מכוך (אשל, תשנ"ט, 2:86); כלי מס' 3 הוא סיר הבישול הדומה לסיר שנמצא במערת האגרות (ידן, תשכ"ג, 116, ציור 41 מס' 2.1). כלי מס' 4 הוא שפת של פך בעל צוואר גלילי גבוה וגלי, שפת פך דומה נמצאה במערכת המסתור בעין-ערוב (זיסו, תשס"ב, איורים 54, לוח 2 מס' 17). כלים מס' 6 ו-7 הם קנקנים שמצא בר-אדון במערה; לקנקן מס' 7 יש מקבילה בעין-ערוב (Tsafir & Zissu, 2002, 21, fig. 13:15); חלקו העליון של קנקן מס' 8, שנמצא סמוך ללהבים, התעוות בזמן הצריפה (איור 17). הקנקן הזה דומה לקנקן שנמצא במערת הסנדל בכתף יריחו (אשל וזיסו, תשנ"ט, 1:126).

שני שברים של כלי זכוכית נמצאו בכוך הלהבים (לוח 2: 9, 10). פריט מס' 9 הוא שפת

לוח 2: כלי החרס והזכוכית שנמצאו במערות צבר

טבלה 1: תיאור כלי החרס וכלי הזכוכית שנמצאו במערות צבר (לוח 2)

מס'	הכלי	תיאור החומר
1	סיר בישול	טינ אדום
2	סיר בישול	טינ חום-אדום, ליבה אפורה דקה
3	סיר בישול	טינ חום-אדום
4	פך	טינ חום צהוב, גריסים כהים קטנים
5	קדרה עמוקה	טינ אדום, שרידי פיח על חלק מהצד החיצוני
6	קנקן	טינ חום-כתום
7	קנקן	טינ חום, גריסים לבנים
8	קנקן	טינ חום, ליבה שחורה, גריסים לבנים
9	קערת זכוכית (שפה)	זכוכית ירקרק-כחלחלה
10	קערת זכוכית (בסיס)	זכוכית ירקרק-כחלחלה

קערה צינורית ונוטה החוצה; קערות מטיפוס זה נפוצות במכלולים מתקופת מרד בר-כוכבא. פריט מס' 10 הוא בסיס של קערה; זהו בסיס טבעתי (קוטרו 5.5 ס"מ) שבמרכזו אומפלוס, ועליו צלקת עגולה שנוצרה כתוצאה מניתוק מוט הזגג. בסיס דומה נמצא במערת אל-ג'י (אשל ועמיתים, תשנ"ט, 97, איור 2: 3).

איור 17: חלקו העליון של קנקן באתרו בכוך הלהבים (מערה 183)

שני להבים בלויים עשויים מברזל נמצאו במערה בשכבה 3 (לוח 1: 4-5); האחד להב מעוקל של מגל, והשני להב סכין קטן. אורכו של להב המגל כ-15 ס"מ ורוחבו המרבי 4 ס"מ. אורכו של להב הסכין כ-8 ס"מ, והוא דומה ללהב סכין שנמצא במערה בנחל משמר (בר-אדון, 1971, 9), במערות מורבעאת (de-Vaux, 1961, pl. X, no. 5) ובמערות האיגרות – שם השתמרה אף ידית העץ של הסכין (ידין, תשכ"ג, 28:90). בשכבה זו שבכוך הלהבים נמצאו גם פיסות אריג צמר צבוע ירוק מן התקופה הרומית הקדומה (שמיר, תשס"ד) וגלעיני תמרים וזיתים.

במחסה סלע רדוד, הנמצא כ-15 מ' מדרום לכוך הלהבים, בתחתית מדרגת הסלע שממזרח למערה (איור 4), נמצא מטבע ברונזה בר-כוכבאי מן השנה השנייה למרד (איור 18); להלן פרטיו של המטבע:

ברונזה, 26 מ"מ, 12.05 גרם. ↑
 צד א: עץ תמר עם שבע כפות תמרים, הכתובת: שע.
 צד ב: עלה גפן בעל שלוש אונות, הכתובת: [שב] לח ישראל.
 למטבע זהה, ראו: Mildenberg, 1984, 310, no. 51.

צמוד לגדרת אבן, כ-30 מ' ממזרח לכוך הלהבים, נמצאה ערכת כתיבה מברונזה ובקבוקון זכוכית, אשר הוטמנו שם בתקופה האומאית (ראו: פורת ועמיתים, תשס"ה; Porat et al., 2007).

ד. כוך מס' 185. זהו כוך קטן (1.5×1 מ') התחום בבלוקי סלע שבורים, ונמצא במצוק השבור, כ-20 מ' מדרום למערת צבר. בקרקעית הכוך נמצא חלק גדול מקדרת ביטול פתוחה מן התקופה הרומית (לוח 2: 5).

ה. כוך מס' 180. זהו כוך קטן (3×3 מ') הנמצא כ-20 מ' מדרום-מערב לכוך הלהבים וגבוה יותר. בקרקעית כוך זה נמצא מטבע ברונזה קטן מימי פונטוס פילאטוס, משנת 29 לספירה (איור 19); להלן פרטיו של המטבע:

ברונזה, 1.74 גר', 15 מ"מ, ר.
 צד א: כתובת יוונית (שחוקה לגמרי): "של טיבריוס הקיסר שנת 16" (29 לספירה). דגם סימפולום (כף קטורת רומית).
 צד ב: כתובת יוונית (שחוקה לגמרי): "של הקיסרית יוליה". דגם שלוש שיבולים קשורות בבסיסן, המרכזית זקופה והצדדיות שמוטות מטה.
 למטבע זהה ראו: משורר, תשנ"ח, 234, מס' 331 ולוח 74, 326.

איור 19: מטבע של פונטוס פילאטוס שנתגלה בכוך 180

איור 18: מטבע הברונזה הבר-כוכבאי שנמצא למרגלות כוך הלהבים (מערה 183)

שרידים בראש המצוק

בראש המצוק השבור שבו נמצאות מערות צבר, בין שיני המצוק הבולטות, נסקרו חמישה משטחים קטנים (גודלם כ- 2×3 מ') התחומים בטראסה בצידים המזרחי. קירות הטראסה נבנו באבנים קטנות-בינוניות, כ-3-5 נדבכים הבולטים מעט מפני השטח. הם נבנו בין קירות שיני הסלע של המצוק, ונועדו לפילוס משטחים, אולי כהגנה מכיוון מזרח (איורים 4, 20). הצפוני מבין המשטחים נמצא כ-10 מ' מצפון-מערב למערת צבר, והאחרים נמצאים מעל מערות מס' 181-183. בחלק מהמשטחים נמצאו מעט חרסים לא אינדוקטיביים, ובמשטח שמעל מערת צבר (מס' 184) נמצא מסמר של סנדל מסומר (לוח 3: 1).

סיכום

נראה כי יש לקשור חלק גדול מהממצאים מן התקופה הרומית הקדומה שהתגלו במכלול מערות צבר לפעילותם של מורדים בסופו של מרד בר-כוכבא;⁵ במרכז המכלול נמצאות המערות הגדולות יחסית (מס' 181-183) אשר שימשו כמקום ישיבת ארעי; הנביעה והבריכה שבדרום המכלול היוו מקור מים ליושבי המערות. אין ספק כי אחת מן הסיבות החשובות שבגללה בחרו המורדים במערות הללו היא זמינותם של המים. ייתכן כי מכלול מערות צבר שימש במהלכו של מרד בר-כוכבא כמקום מגורים זמני לקבוצת מהגרים אשר

ברחו אל עין-גדי, והתגוררו בתנאים ארעיים ברחבי נאת המדבר (על אפשרות זו ראו המאמר על פליטים בנווה המדבר של עין-גדי בספר זה).

נראה כי לקראת סופו של מרד בר-כוכבא החלו יושבי המערות להתכונן לקראת בואם של הרומאים לנאת המדבר של עין-גדי. במערת צבר הנסתרת, הטמין אחד מיושבי המערות מטבעות הכסף; מטבע ברונזה בר-כוכבאי נוסף נמצא למרגלות כוך הלהבים. סביר כי בשלב זה הוכשרו המשטחים המפולסים ונבנו הטראסות שנמצאו בראש המצוק השבור, ואפשר שהם שימשו כעמדות תצפית ושמירה לקבוצת הפליטים אשר ישבו במערות צבר.

עם הגיעם של הכוחות הרומאים לנאת המדבר של עין-גדי, נמלטו ככל הנראה יושבי מערות צבר אל מערות מפלט, כמו מערת הר-ישי הסמוכה, או אל מערות מרוחקות יותר, כגון מערת הבריכה בנחל דוד ומערות נחל חבר. מסתבר שהאדם שהטמין את מטבעות הכסף במערת צבר לא זכה לשוב לאסוף את כספו, קרוב לוודאי שאדם זה נפל בקרב או בשבי ולא זכה לחזור לאזור עין-גדי.

איור 20: הצפוני מבין המשטחים המפולסים שמעל מערות צבר

5 עם זאת, אין ספק כי חלק מהממצאים מתקופה זו במכלול מערות צבר קשור לפעילות החקלאית מסוף ימי הבית השני, ואף מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית, שהתקיימה בשדות השלחין הסמוכים למעיין. לפעילות זו קשורים כנראה חלק ממתקני הכיריים שנמצאו במערות צבר ובטראסות הסמוכות להן, וכן המטבע מימי פונטיוס פילאטוס (26-36 לספירה) שנמצא בכרך מס' 180, והמטבע הנבטי מימי חרתת הרביעי (40/39 לספירה) שמצאנו בכרך מס' 190א, הנמצא על גדת נחל דוד, מעט מדרום למכלול מערות צבר.

רשימת מקורות

- אשל ח', תשנ"ט;
"ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת מכוך", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 83-91.
אשל ח' וזיסו ב', תשנ"ט;
"ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערות כתף יריחו", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 113-151.
אשל ח', זיסו ב' ופרומקין ע', תשנ"ט;
"שתי מערות מפלט בנחל מכמש (ואדי סויניט)", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 93-109.
בר-אדון פ' 1971;
מערת המטמון, הממצאים ממערת נחל משמר, ירושלים.
בר-אדון פ', תשל"ב;
"הסקר במדבר יהודה ובקעת יריחו", מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן – סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 91-149.
הדס ג', תשס"ג;
חקלאות השלחין בנווה המדבר של עין-גדי ובמקבילותיה בנאות המדבר סביב ים-המלח בתקופה הרומית-ביזנטית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
זיסו ב', תשס"ב;
הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר-כוכבא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
ידין י', תשכ"ג;
הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האיגרות, ירושלים.
משורר י', תשנ"ח;
אוצר מטבעות היהודים, ירושלים.
נוה י', תשי"ח;
תולדות עין-גדי לאור הסקר הארכיאולוגי, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
עמית ד' ואשל ח' תשנ"ט;
"ממצאים מתקופת מרד בר-כוכבא ממערת סלע", ח' אשל וד' עמית, **מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא**, תל-אביב, עמ' 189-204.
פורת י', תשמ"ה;
חקלאות שלחין קדומה ומתקניה באזורים השחונים של ארץ-ישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
פורת י', תשמ"ז;
"עין-גדי – מערכת חקלאות שלחין", **חדשות ארכיאולוגיות**, פט, עמ' 50-51.
פורת ר', אשל ח' ופרומקין ע', תשס"ה;
"ערכה לנשיאת ציד כתיבה עשויה ברונזה מעין-גדי", י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, יד, אריאל, עמ' 201-212.
רז א', 1986;
המפה הגיאולוגית של ישראל, גיליון 16I, עין-גדי, המכון הגאולוגי, ירושלים.

Hirschfeld Y., 2007;

Ein-Gedi Excavations II, Final Report (1996-2002), Jerusalem.

Mildenberg L., 1984;

The Coinage of the Bar Kokhba War, Aarau, Frankfurt and Salzburg.

Porat R., Eshel H. & Frumkin A., 2007;

"A Bronze Scribe's Case from Ein-Gedi", *Israel Museum Studies in Archaeology*, 6, pp. 2-12.

Tsafrir Y. & Zissu B., 2002;

"A Hiding Complex of the Second Temple Period and the Time of the Bar-Kokhba Revolt at 'Ain-'Arrub in the Hebron Hills", J. Humphrey (ed.), *The Roman and Byzantine Near East (JRA Supplement Series, 49)*, vol. 3, pp. 6-36.

de-Vaux R., 1961;

"Archéologie", P. Benoit, J.T Milik & R. de-Vaux (eds.), *Le Grottes de Murabba'at*, (DJD, 2), Oxford, pp. 3-63.